

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

НАУМЕНКО СВІТЛАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 373.3(091)(477)“192”

**ГЕОГРАФІЧНА СКЛАДОВА
У ЗМІСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті педагогіки НАПН України.

Науковий керівник

доктор педагогічних наук, професор

Корнєєв Віктор Петрович,

Інститут педагогіки НАПН України,
головний науковий співробітник
лабораторії географічної та економічної
освіти.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор

Шоробура Інна Михайлівна,

Хмельницька гуманітарно-педагогічна
академія, ректор;

кандидат педагогічних наук, доцент

Черненко Галина Миколаївна,

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
доцент кафедри педагогіки, теорії та
методики початкової освіти.

Захист відбудеться 10 листопада 2011 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.452.01 в Інституті педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Артема, 52-Д.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту педагогіки НАПН України (04053, м. Київ, вул. Артема, 52-Д).

Автореферат розісланий 5 жовтня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Д. Березівська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проголошення незалежності України, входження її у світовий освітній простір, основними ознаками якого є інтеграція й глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів та утвердження пріоритетів сталого розвитку, зумовили реформування шкільної освіти в державі.

За роки незалежності в Україні створено ряд освітніх нормативних документів: Закон України «Про освіту» (1991 р., зі змінами 1992–2010 рр.), Закон України «Про загальну середню освіту» (1999 р.), Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») (1993 р.), Концепцію загальної середньої освіти (12-річна школа) (2001 р.), Національну доктрину розвитку освіти України (2002 р.). Вони визначили стратегію й напрями оновлення вітчизняної шкільної освіти, у тому числі початкової. Зокрема, перехід з 2001 р. початкової школи на 4-річний термін навчання, нову структуру і зміст. Цей перехід характеризувався розробкою Державних стандартів початкової загальної освіти, нових навчальних планів і програм, створенням відповідних підручників і навчальних посібників. У 2010 р. згідно із наказом Міністерства освіти і науки України «Про розроблення нової редакції Державного стандарту початкової загальної освіти» (№ 75/5 від 5 лютого 2010 р.) було розроблено проект Державного стандарту початкової загальної освіти у новій редакції. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти» (№ 462 від 20 квітня 2011 р.) Державний стандарт початкової загальної освіти затверджено і передбачено його впровадження з 1 вересня 2012 р.

У період реформування відбувається переосмислення цілей, завдань, змісту, форм, методів як шкільної початкової освіти в цілому, так і окремих навчальних предметів. У зв'язку з цим актуальності набуває історико-педагогічний аспект розроблення змісту і методики навчання для початкової школи. Адже історико-педагогічний досвід дає можливість глибше зрозуміти закономірності розвитку педагогічних явищ, виявити їх чинники і зв'язки, оцінити сучасний стан педагогічного процесу та визначити напрями його подальшого реформування. У сучасних історико-педагогічних дослідженнях значний інтерес викликає період першої половини ХХ ст., час, коли відбувалося становлення національної й радянської систем освіти в Україні. У нашому дослідженні йдеться про географічну складову в змісті вітчизняної початкової освіти у першій половині ХХ ст. У змісті шкільної освіти географічна складова найповніше висвітлюється у курсах двох навчальних предметів: географії та природознавстві. Нині у початковій ланці освіти географічний матеріал розташовується у змісті природознавчої складової курсу «Я і Україна» (Освітня галузь «Людина і світ»). Згідно із Державним стандартом початкової загальної освіти, який буде впроваджено в школах України з 1 вересня 2012 р., у початкових класах вивчатиметься освітня галузь «Природознавство». У початкових школах першої половини ХХ ст. географічні відомості здобувалися на самостійних уроках географії і природознавства. У різні часові відтинки визначеного періоду зміст цих двох навчальних предметів відрізнявся. На його відбір впливали соціально-економічні та суспільно-політичні обставини.

Аналіз історико-педагогічних досліджень дає підстави стверджувати, що географічна складова у змісті вітчизняної початкової освіти в обраних нами

хронологічних межах як окрема наукова проблема цілісно й комплексно не досліджувалася. Найповніше дану проблему розкрито у дисертаціях Л. Мельничук («Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина ХХ століття)», 2004) та І. Шоробури («Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (ХІХ – ХХ століття)», 2007). У цих працях висвітлено становлення і розвиток шкільної географічної освіти в основній і старшій школі у першій половині ХХ ст. та в ХІХ–ХХ ст. Тобто в них географічний зміст початкової освіти проаналізовано побіжно, без розкриття особливостей його розвитку.

Деякі аспекти означеної проблеми містяться в науково-методичних та загальних історико-педагогічних роботах. Зокрема, передумови і чинники розвитку шкільної початкової освіти в Україні у першій половині ХХ ст. описано у працях з історії розвитку вітчизняної школи і педагогіки дослідників 1920-х років: С. Постернака, Я. Ряппо; 1930–1950-х років: М. Гриценка, М. Гриценка, Г. Прокопенка, С. Сірополка, О. Філіппова, Л. Черкашина; 1960–1980-х років: А. Бондаря, С. Литвинова, Г. Ясницького; 1990-х років – початку ХХІ ст.: Л. Березівської, П. Дроб'язка, О. Любаря, О. Пилипчука, С. Сисоєвої, Ю. Ступарика, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та ін. Розвиток методики викладання географії і природознавства у початковій та основній ланках освіти в Україні в першій половині ХХ ст. розкрито в методичних посібниках Л. Богданової, В. Ерделі, М. Куразова, О. Половінкіна, К. Ягодовського (1940–1950-ті рр.); А. Баркова, В. Горощенко, Л. Нарочної, В. Пакулової (1960–1990-ті рр.) та працях Я. Жупанського і І. Шоробури (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Проте узагальнюючих праць, де б комплексно висвітлювалася географічна складова змісту вітчизняної початкової освіти у першій половині ХХ ст., досі не було.

Отже, відсутність цілісного історико-педагогічного дослідження зазначеної наукової проблеми, її актуальність для сучасного етапу реформування шкільної початкової освіти й зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження **«Географічна складова у змісті вітчизняної початкової освіти (перша половина ХХ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану наукових досліджень лабораторії початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України на тему «Наукові засади методичного забезпечення навчально-виховного процесу в початковій школі» (державний реєстраційний номер № 0103U002269). Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту педагогіки НАПН України (протокол № 6 від 22 червня 2006 р.), Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 9 від 28 листопада 2006 р.).

Мета дослідження – представити розвиток географічної складової у змісті вітчизняної початкової освіти як цілісної системи у виділених хронологічних межах та виявити можливості використання здобутків минулого в сучасних умовах.

Відповідно до теми і мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати державні нормативні документи про освіту, педагогічну, навчальну і методичну літературу з проблеми дослідження та визначити понятійно-категоріальний апарат дослідження.

2. Розробити періодизацію розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти у першій половині ХХ ст.

3. Охарактеризувати географічну складову в змісті навчальних планів, програм, підручників, навчальних і методичних посібників для початкової ланки освіти у виокремлені періоди.

4. Виявити передумови і чинники, що впливали на географічний зміст початкової освіти в окремі періоди його розвитку.

5. Визначити напрями застосування позитивних аспектів розвитку географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ ст. для сучасного реформування початкової ланки освіти.

Об'єкт дослідження – зміст вітчизняної початкової освіти (перша половина ХХ ст.).

Предмет дослідження – розвиток географічної складової у змісті початкової освіти в Україні першої половини ХХ століття.

Хронологічні рамки дисертації. Вихідним рубежем дослідження є початок ХХ ст. Тоді на території України, що входила до складу Російської імперії, свідоме українське громадянство розпочало боротьбу за створення національної початкової школи. Внаслідок цієї боротьби відбулися зміни в змісті початкової освіти, у тому числі її географічної складової. Завершується дисертаційне дослідження 1948 роком, коли Міністерство освіти УРСР видало навчальні плани і програми, за якими географія і природознавство стали викладатися як самостійні навчальні предмети лише в 4 класі.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Наддніпрянської України, яка на початку ХХ ст. входила до складу Російської імперії, з 1917 р. – до Української Народної Республіки, з 1919 р. – мала статус Української Соціалістичної Радянської Республіки (з 1937 р. – Української Радянської Соціалістичної Республіки) і на початку 1920-х рр. увійшла до складу СРСР. У дисертації ми не досліджуємо географічний зміст початкової освіти на території західноукраїнських земель, які до 1917 р. були складовими частинами Австро-Угорщини, а у 1920–1930-х роках – входили до Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Теоретичною основою дисертації є загальнопедагогічні підходи до виділення результативних складових змісту освіти (Ю. Бабанський, Т. Байбара, В. Бондар, Н. Волкова, Н. Голованова, В. Краєвський, Ч. Куписевич, І. Лернер, Е. Моносзон, О. Савченко, М. Скаткін, В. Сластенин, С. Смирнов); до виокремлення основних компонентів шкільного підручника (Д. Зуєв, Я. Кодлюк, В. Цетлін); до аналізу й висвітлення розвитку шкільної освіти в Україні (Л. Березівська, М. Гриценко, М. Грищенко, П. Дроб'язко, В. Кравець, С. Постернак, Г. Прокопенко, Я. Ряппо, С. Сірополко, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко, Г. Ясницький та інші вчені) та розвитку географічної й природознавчої шкільної освіти (А. Барков, Л. Богданова, В. Горощенко, В. Ерделі, В. Корнеєв, М. Куразов, А. Матрін, Л. Мельничук, Л. Нарочна, В. Пакулова, О. Половінкін, Б. Райков, Т. Собченко, І. Шоробура, І. Шульга, К. Ягодовський).

Для досягнення поставленої мети і розв'язання визначених завдань дослідження застосовувались такі **методи**:

- *загальнонаукові* (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення архівних документів і друківаних джерел) дали можливість систематизувати фактологічний матеріал з досліджуваної проблеми і стали основою для проведення дослідження;

- *термінологічний аналіз спеціальної літератури* дав змогу сформулювати визначення окремих термінів згідно із предметом дослідження в педагогічному аспекті;

- *проблемно-генетичний і конструктивно-генетичний* допомогли відтворити історію розвитку географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти з 1900 по 1948 рр., створити періодизацію цього розвитку, виявити позитивні й негативні аспекти розвитку географічного змісту початкової освіти в Україні у кожному виокремленому періоді;

- *історико-генетичний* дозволив проаналізувати соціально-економічні й суспільно-політичні умови розвитку географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ ст.;

- *історико-структурний* дав можливість розробити структуру дослідження, визначити періоди розвитку географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти, виявити особливості кожного періоду і з'ясувати наступність і взаємозалежність між ними;

- *порівняльно-зіставний* дав змогу порівняти й зіставити історичні події, явища, відомості, факти і погляди істориків педагогіки на проблему дослідження, розробити періодизацію розвитку географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти, виявити передумови й чинники, здійснити порівняльно-зіставний аналіз навчальних планів, програм, підручників, навчальних і методичних посібників у різні періоди розвитку географічної складової, сформулювати відповідні висновки;

- *конкретно-історичний* дозволив здійснити аналіз й висвітлення виявлених фактів з історії розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти, шкільного законодавства в соціально-педагогічному аспекті;

- *хронологічний* дав можливість простежити динаміку змін, що відбулися в розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти в часовій послідовності;

- *ретроспективний* сприяв виявленню напрямів використання результатів дослідження для сучасного реформування шкільної початкової освіти.

Джерельну базу дослідження становлять фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України і Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України, зокрема, навчальна і методична література з географії і природознавства для початкових шкіл 1900–1948 рр. (навчальні плани і програми, підручники, навчальні посібники для учнів, методичні посібники і рекомендації, наочне навчальне приладдя: карти, атласи, кінофільми, картини); законодавчі і нормативні документи вищих органів влади, що діяли на території України у досліджуваній період.

Фактологічний матеріал дисертації ґрунтується на документах і матеріалах Центрального державного історичного архіву України (фонди: № 127 – Київська

духовна консисторія; № 707 – Управління Київського учбового округу), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонди: № 166 – Народний комісаріат освіти УСРР; № 1115 – Українська Центральна Рада; № 2201 – Міністерство освіти Української держави (м. Київ); № 2581 – Народне міністерство освіти Української Народної Республіки; № 2582 – Міністерство освіти Української Народної Республіки).

У ході дослідження опрацьовано відповідні публікації в періодичних виданнях першої половини ХХ ст. (у журналах: «Вільна українська школа», «Географія в школі», «Землеведение», «Народное образование», «Начальная школа», «Радянська школа», «Світло», «Советская педагогика» та ін.) та в сучасній українській періодиці (у журналах: «Географія та основи економіки в школі», «Початкова школа», «Шлях освіти» та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягають у тому, що в дисертаційній роботі *вперше*:

- здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз розвитку географічної складової в змісті початкової ланки освіти в Україні у першій половині ХХ ст.;

- розроблено періодизацію розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти у 1900–1948 рр.: I період (1900–1917 рр.) – розвиток географічного змісту початкової освіти на українських землях в умовах боротьби за створення національної школи; II період (1917–1920 рр.) – розбудова географічної складової змісту початкової освіти в Україні в умовах становлення національної системи освіти; III період (1919–1931 рр.) – розвиток географічного змісту початкової освіти в УСРР в умовах шкільних освітніх експериментів й новаторства; IV період (1931–1948 рр.) – реформування географічної складової у змісті початкової освіти в УРСР в умовах становлення радянської школи;

- виявлено особливості кожного періоду, з'ясовано наступність і взаємозалежність між ними;

- проаналізовано зміст навчальних планів і програм, підручників, навчальних і методичних посібників з географії і природознавства для початкових класів за визначеними періодами та охарактеризовано їх типові ознаки.

У процесі дослідження *уточнено* понятійно-категоріальний апарат (географічна складова змісту початкової освіти) та визначено напрями використання позитивних аспектів розвитку географічного змісту вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ ст. в сучасному реформуванні шкільної початкової ланки освіти.

Подальшого розвитку в дослідженні набуло висвітлення історії розвитку шкільної географічної освіти в Україні у першій половині ХХ ст. та змісту її результативних складових (навчальних планів, програм, підручників, навчальних і методичних посібників).

У науковий обіг введено нові й маловідомі джерела, що стосуються проблеми розвитку географічної складової у змісті вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ ст.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть бути використані у процесі викладання спеціальних курсів з історії педагогіки і для створення навчальних посібників і підручників з цієї спеціальності; у сучасному реформуванні української шкільної початкової освіти, зокрема, під час розроблення

планів, програм, підручників і навчальних посібників з освітньої галузі «Природознавство» та під час доопрацювання Державного стандарту початкової загальної освіти із даної галузі; в освітянській практиці під час викладання освітньої галузі «Природознавство»; для порівняння вчителями початкової ланки освіти сучасних вимог до методики навчання природознавства із формами і методами викладання географії і природознавства в першій половині ХХ століття; під час підготовки спецкурсів і спецсеминарів для студентів вищих навчальних закладів і слухачів інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Результати дослідження впроваджено у навчальний процес ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (довідка про впровадження № 814 від 08.09.2011 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дослідження доповідалися на Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі» (Київ, 2007), «Особистісно-професійна підготовка вчителя до формування культури мислення молодшого школяра» (Київ, 2008), «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2008, 2010), «Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти» (Вінниця, 2009); на звітних наукових конференціях Інституту педагогіки НАПН України «Зміст і технології шкільної освіти» (Київ, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011); на Х з'їзді Українського географічного товариства «Географія в інформаційному суспільстві» (Київ, 2008).

Матеріали дослідження обговорювалися на засіданнях лабораторії початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України (2006–2011 рр.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено в 16 працях (усі одноосібні), серед яких 6 статей в наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 4 статті у наукових виданнях, 6 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації – 309 сторінок (181 сторінка – основний текст). Список використаних джерел становить 526 назв (з них 36 – архівні справи) на 54 сторінках. Основний текст дисертації містить 2 таблиці. Робота має 38 додатків (на 74 сторінках).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет роботи, хронологічні та територіальні межі; аргументовано теоретичні засади, методи дослідження; охарактеризовано джерельну базу; розкрито наукову новизну, практичне значення одержаних результатів дослідження; подано відомості щодо апробації результатів дисертації.

У першому розділі «**Теоретичні засади дослідження**» визначено понятійно-категоріальний апарат дослідження, представлено періодизацію розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти у першій половині ХХ ст., висвітлено історіографію проблеми дослідження.

З'ясовано, що в основі дослідження розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ ст. лежать поняття: «зміст освіти», «зміст початкової освіти», «географічна складова змісту початкової освіти». «Зміст освіти» і «зміст початкової освіти» охоплюють знання, уміння, навички, способи навчальної діяльності школярів та їхнє емоційно-ціннісне ставлення до світу. Результативними складовими цих двох понять є нормативні документи, навчальні плани, програми, підручники, навчальні посібники для учнів.

Початкова освіта є однією з трьох ступенів освіти. У ній закладаються основи подальшого навчання учнів. До змісту початкової освіти входить географічна складова. Вона вивчається в курсах двох навчальних предметів: географії та природознавства. Розгляд географічної складової в змісті початкової ланки освіти можна здійснити за допомогою аналізу навчальних планів, програм, підручників і навчальних посібників з географії і природознавства для початкових шкіл.

У розділі представлено періодизацію розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти в першій половині ХХ ст. Вона охоплює чотири періоди: *I період* (1900–1917 рр.) – розвиток географічного змісту початкової освіти на українських землях в умовах боротьби за створення національної школи; *II період* (1917–1920 рр.) – розбудова географічної складової змісту початкової освіти в Україні в умовах становлення національної системи освіти; *III період* (1919–1931 рр.) – розвиток географічного змісту початкової освіти в УСРР в умовах шкільних освітніх експериментів й новаторства; *IV період* (1931–1948 рр.) – реформування географічної складової у змісті початкової освіти в УРСР в умовах становлення радянської школи. Авторську періодизацію створено з урахуванням сучасних періодизацій розвитку школи, педагогічної думки і географічної науки в Україні в першій половині ХХ ст. В основу періодизації покладено зміни, що відбувалися у географічному змісті початкової освіти в Україні у 1900–1948 рр.

Історіографічний пошук показав, що проблема розвитку географічної складової у змісті вітчизняної початкової освіти в першій половині ХХ ст. як окрема наукова проблема комплексно й системно не досліджувалась. Аспекти цієї проблеми висвітлено в працях з історії розвитку шкільної географічної і природознавчої освіти (А. Баркова, Я. Жупанського, М. Куразова, І. Шоробури, І. Шульги); в історико-педагогічних дослідженнях розвитку українського і радянського шкільництва та педагогіки (Л. Березівської, Г. Васьковича, М. Гриценка, М. Гриценка, В. Кравця, С. Постернака, С. Сірополка, О. Сухомлинської та ін.); у методичних посібниках з географії і природознавства (Л. Богданової, В. Грузинської, В. Ерделі, Л. Нарочної, О. Половінкіна, Б. Райкова, К. Ягодовського та ін.); у дисертаційних працях кандидатів і докторів педагогічних та історичних наук (Н. Агафонової, Л. Березівської, С. Бричок, С. Карамана, Л. Мельничук, Н. Міської, О. Пометун, М. Собчинської, Г. Черненко, І. Шоробури та ін.). У цих роботах розкрито історію розвитку шкільної освіти і її галузей в Україні у першій половині ХХ ст., проаналізовано тогочасні навчальні плани, програми, підручники різних типів початкових шкіл з різних предметів, у тому числі з географії і природознавства. Проте в них не досліджено розвиток географічної складової у змісті вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ ст.

У другому розділі «**Географічний зміст початкової освіти в Україні (1900–1920)**» висвітлено розвиток географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти в роки становлення в Україні національної системи шкільної освіти. З'ясовано, що 1900–1920 рр. можна розділити на два періоди: період боротьби за створення національної школи (1900–1917 рр.), період становлення української системи освіти (1917–1920 рр.). У кожний з цих двох періодів розвиток географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти мав свої особливості.

Виявлено, що у період боротьби за створення національної школи (1900–1917 рр.) на розвиток шкільної початкової географічної освіти на українських землях впливали чинники: багатотиповість і становість початкових шкіл, їх русифікація, недостатня кількість нижчих і вищих початкових шкіл, необов'язковість навчання, матеріальне становище сімей, викладання вчителями історії уроків географії і природознавства. Внаслідок цих чинників, по-перше, у початкових школах викладалися майже всі курси географії; по-друге, навчальні плани і програми з географії і природознавства для двокласних нижчих і вищих початкових шкіл дублювали одна одну; по-третє, у програмах не передбачалося здобування молодшими школярами знань про рідний край і Україну; по-четверте, на території України неможливо було створити загальну та обов'язкову початкову освіту; по-п'яте, лише третина дітей шкільного віку навчалися у початкових школах, а приблизно десята частина їх закінчувала. Викладання в початкових школах російською мовою призвело до того, що на початку ХХ ст. населення Наддніпрянської України розпочало боротьбу за створення національної (української) початкової школи.

У ході дослідження встановлено, що в 1900–1917 рр. географічна складова змісту вітчизняної початкової освіти реалізовувалася в навчальних планах і програмах з географії і природознавства для нижчих і вищих початкових шкіл, у 62 підручниках з географії, 19 підручниках з природознавства, 21 читанці, 7 навчальних і 12 методичних посібниках з географії і природознавства, у наочних навчальних посібниках (стінних навчальних картах, атласах, глобусах, географічних картинах). Аналіз навчальних планів і програм того періоду показав, що географічна складова в змісті навчальних планів і програм для нижчих початкових шкіл не поглиблювалась, не доповнювалась і не систематизувалась у програмах для вищих початкових шкіл. В однокласних нижчих початкових школах географічна інформація повідомлялася на уроках читання. У вищих і двокласних нижчих початкових школах на уроках географії учні 10–14 років вивчали курси фізичної і математичної географії, географію частин світу, географію Російської імперії; на уроках природознавства – отримували матеріал географічного змісту про повітря, воду і ґрунт. У навчальних програмах 1900–1917 рр. не передбачалося здобування молодшими школярами знань про рідний край і Україну.

Виявлено, що на початку ХХ ст. внаслідок русифікаторської політики уряду Російської імперії у початкових школах Наддніпрянської України дозволялося користуватися тільки російськомовними підручниками. У підручниках з географії і природознавства повністю реалізовувався зміст навчальних програм для вищих і двокласних нижчих початкових шкіл. У підручниках з географії подавалися відомості з курсу фізичної і математичної географії, фізичний, етнографічний і політичний

описи частин світу, Європи і Росії; у підручниках з природознавства – висвітлювались склад і властивості об'єктів неживої природи (повітря, води, ґрунту), де росте та чи інша рослина, де живуть тварини. У підручниках з географії і природознавства не містилось жодної інформації про географічні об'єкти України. Зміст деяких підручників з географії окресленого періоду не відповідав змісту навчальних програм. У них, по-перше, матеріал з курсу математичної географії розміщувався на початку підручника, а не за ступенем складності по всьому підручнику, як того вимагали навчальні програми. По-друге, поділ Європейської і Азіатської Росії не відповідав програмному. По-третє, підручники були переобтяжені назвами географічних об'єктів і статистичними даними, хоча програми пропонували повідомляти найважливіші. У деяких підручниках не подавались загальні характеристики географічних об'єктів, їх порівняння, не розкривались зв'язки між об'єктами, не було ілюстрацій, карт, запитань і завдань для учнів.

З'ясовано, що у 1900–1917 рр. в нижчих початкових школах географічна інформація подавалася у змісті читанок, їх літературних і наукових творів, в ілюстративному матеріалі, в апараті організації засвоєння. У статтях читанок описувалися географічні об'єкти України, сусідніх країн та їх територій, зарубіжних країн з їх визначними місцями, процеси на земній кулі. Установлено, що у навчальних посібниках з географії початку ХХ ст. містилися запитання і завдання репродуктивного й творчого характеру. Вони допомагали вчителю визначати рівень засвоєння учнями навчального матеріалу. За допомогою робіт-дослідів, які описувалися у навчальних посібниках з природознавства, молодші школярі пізнавали склад і властивості об'єктів неживої й живої природи. У методичних посібниках повідомлялася послідовність викладу матеріалу, висвітлювались методи навчання, розкривалися значення екскурсій, наочності, посібників та методика їх використання. Методичні посібники, на відміну від навчальних програм означеного періоду, рекомендували вчителям початкової ланки освіти на уроках географії і природознавства проводити екскурсії і спостереження; на уроках географії ознайомлювати школярів з географічними об'єктами рідного краю та України.

Аналіз літературних джерел дав підстави стверджувати, що в період боротьби за створення національної школи (1900–1917 рр.) *позитивним* у розвитку географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти було: а) викладання географії і природознавства як самостійних навчальних предметів у вищих і двокласних нижчих початкових школах; б) розташування у методичних посібниках вказівок для вчителів початкових класів щодо викладання на уроках географії курсів краєзнавства і батьківщинознавства. До *негативних аспектів* згаданого періоду слід віднести: 1) створення програм не за методичними принципами «від близького до далекого» і «від відомого до невідомого»; 2) недодержання принципу наступності в навчальних планах і програмах для нижчих і вищих початкових шкіл; 3) не повна відповідність змісту тогочасних підручників змісту навчальних програм; 4) невідповідність методичних рекомендацій щодо викладання географії і природознавства у початкових класах змісту тогочасним планам і програмам; 5) викладання в школах не рідною для учнів мовою (російською); 6) використання підручників, написаних російською мовою; 7) недостатнє забезпечення шкіл навчальною і методичною літературою.

У розділі зазначено, що в період становлення в Україні національної системи освіти (1917–1920 рр.) географічна складова змісту вітчизняної початкової освіти відображалась у навчальних планах і програмах з географії і природознавства для нижчих і вищих початкових шкіл за Проектом єдиної школи в Україні, у п'яти підручниках з географії, вісімнадцятьох читанках, одному методичному посібнику та трьох шкільних картах України.

З'ясовано, що Проект єдиної школи в Україні – це проект реформування шкільної освіти в Україні, який у 1917–1920 рр. спочатку розроблявся Генеральним секретаріатом освіти, пізніше – Міністерством народної освіти. Першу частину цього проекту («Основна школа») було видано в 1919 р. Згідно з Проектом на території України створювалася національно-державна (викладання українською мовою та впровадження предметів: українська література, історія і географія України), єдина, загальноосвітня, виховна, діяльна, восьмирічна початкова школа (I ст. – нижча початкова школа – 1–4 класи, II ст. – вища початкова школа – 5–8 класи). Навчання в початковій ланці освіти розпочиналося з 6–8 (7) років. Проект єдиної школи в Україні не був повністю втілений в життя. Цьому завадили постійна зміни влади, негативне ставлення населення і місцевого самоврядування до українізації шкіл, незначна кількість шкіл тощо.

Виявлено, що Проект єдиної школи в Україні містив навчальні плани і програми для нижчих і вищих початкових шкіл з усіх предметів. Програму з географії було створено за методичними принципами: краєзнавчим, батьківщинознавчим, сезонності, концентричності, «від найближчого до найдальшого», «від найпростішого до найскладнішого». За нею, школярі 7–15 років на уроках рідної мови (у 1 і 2 класах) пізнавали географічні об'єкти рідного краю, на об'єднаних уроках географії і природознавства (у 3 класі) – опрацьовували курс краєзнавства, на самостійних уроках географії (у 4–8 класах) – вивчали курси географії України, географії країн Європи, позаєвропейських країн та курси фізичної і математичної географії. У 1918 р. навчальні програми для нижчої початкової школи за Проектом єдиної школи в Україні було видано як «Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 шкільний рік». У 1918/19 навчальному році за ними навчались у початкових школах України.

Аналіз підручників з географії для початкових класів 1917–1918 рр. показав, що усі вони, крім підручника В. Кістяковського, були україномовними. У них розміщувався матеріал про географічні об'єкти України, світу, частин світу та відомості з фізичної і математичної географії. Інформації про Європу в них не було, тому вони не повністю реалізовували зміст навчальних програм для початкових класів 1918–1919 рр. Недоліки підручників з географії полягали у відсутності ілюстративного матеріалу та апарату організації засвоєння матеріалу, які їх автори пояснювали дорожнечею.

Установлено, що у читанках 1917–1920 рр. містились літературні й наукові твори географічного змісту про пори року, рідний край і Україну, країни світу, визначні місця на Землі, про Землю і Всесвіт. Зміст статей доповнювався ілюстративним матеріалом, запитаннями і завданнями для учнів.

У дисертації розкрито зміст методичного посібника «Методика початкової географії» С. Русової і трьох шкільних географічних карт («Шкільна мапа України», «Оглядова карта українських земель», «Фізична мапа України») для вивчення курсу географії України, виданих у 1918 р. У методичному посібнику Софія Русова наголошувала на важливості проведення в нижчій початковій школі екскурсій у ліс, поле тощо та пропонувала вивчення географії в школі розпочинати з 9–10 років.

Виявлено, що у період становлення української системи освіти (1917–1920 рр.) до *позитивних аспектів* розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти відносились: а) викладання географії і природознавства як самостійних навчальних предметів у нижчих і вищих початкових школах; б) створення програм за методичними принципами «від близького до далекого» і «від відомого до невідомого»; в) вивчення на уроках географії у початкових класах курсів краєзнавства і батьківщинознавства; г) додержання принципу наступності у навчальних планах і програмах для нижчих і вищих початкових шкіл; д) викладання в школах рідною для учнів мовою; е) використання підручників, написаних українською мовою; ж) відповідність методичних рекомендацій щодо викладання географії і природознавства у початкових класах змісту тогочасних навчальних планів і програм. *Негативними аспектами* були: 1) не повна відповідність змісту підручників змісту навчальних програм; 2) не розташування у підручниках з географії ілюстрацій, запитань і завдань для учнів; 3) відсутність україномовних підручників з природознавства; 4) недостатнє забезпечення шкіл навчальною і методичною літературою.

У третьому розділі «**Географічна складова у змісті початкової освіти в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (1919–1948)**» охарактеризовано розвиток географічного змісту шкільної початкової освіти у роки становлення в УРСР радянської моделі шкільної освіти. Доведено, що 1919–1931 рр. можна розділити на два періоди: період шкільних освітніх експериментів і новаторства (1919–1931 рр.), період становлення радянської школи (1931–1948 рр.).

З'ясовано, що у період шкільних освітніх експериментів і новаторства (1919–1931 рр.) на розвиток географічної складової в змісті початкової освіти в УСРР вплинуло: 1) намагання радянської влади створити на території України єдину трудову школу; 2) функціонування дитячих будинків і денних дитячих будинків поряд із семирічними трудовими школами. Семирічна трудова школа I ступеня охоплювала чотири класи. У ній навчалися діти з 7–8 років; 3) перехід шкіл на нові методи навчання (комплексний, лабораторно-бригадний, метод проектів); 4) неукомплектованість початкових шкіл; 5) неохоплення всіх дітей шкільного віку початковою освітою; 6) невстановлення офіційного часу навчання; 7) матеріальна незабезпеченість шкіл і вчителів. У 1919 р. Народний комісаріат освіти УСРР розробив Проект єдиної трудової школи УСРР, за яким єдина трудова школа в УСРР мала бути єдиною, трудовою, 10-річною (I ступінь освіти – шестирічний), доступною, обов'язковою, безкоштовною, спільною для обох статей, світською, національною. Проект не був втілений в життя. Починаючи з 1920 р. розвиток шкільної освіти в УСРР спрямовується на забезпечення соціального виховання дітей.

У розділі встановлено, що в 1919–1931 рр. географічна складова змісту вітчизняної початкової освіти реалізовувалася в навчальних програмах 1921 р., програмах, складених за комплексним методом, лабораторно-бригадним і методом проектів, у «місцевих краєзнавчих підручниках», 9 підручниках з географії і 7 підручниках з природознавства для шкіл I ст., 19 читанках, 9 навчальних і 14 методичних посібниках.

Аналіз навчальних програм 1919–1931 рр. показав, що згідно із навчальними програмами для шкіл I ст. 1921 р. у 1 і 2 групах (класах) на уроках рідної мови і природознавства школярі ознайомлювались з природою рідного краю; у 3 і 4 групах на самостійних уроках географії вивчали курси батьківщинознавства і географії Росії. Відповідно до нових методів навчання (комплексного методу, лабораторно-бригадного, методу проектів), впровадженими у початкових школах УСРР з 1924 р., у школах I ст. замість навчальних предметів опрацьовувалися комплексні теми, теми-проекти й завдання. Вони поєднували знання, уміння і навички з усіх предметів. У комплексних темах передбачалося ознайомлення школярів з природою, населенням і господарством рідного краю (1 група (клас), рідного району (2 група), округу (3 група), УСРР і СРСР (4 група). За лабораторно-бригадним методом навчання, комплексні теми поділялись на завдання, що їх учні виконували самостійно. Працюючи над темами-проектами, школярі спочатку здобували теоретичні знання, а потім застосовували їх під час праці в сільському господарстві, на виробництві тощо.

Виявлено, що у 1919–1931 рр. комплексний метод навчання реалізовувався в «місцевих краєзнавчих підручниках»: «робочих книжках», «журналах-підручниках», «розсипних підручниках» тощо. У цей період також було видано нові підручники з географії для початкових класів та перевидано українською мовою російськомовні підручники з географії і природознавства. Зміст «предметних» підручників відповідав змісту навчальних програм з географії і природознавства для шкіл I ст. 1921 р. У підручниках з географії подавались описи географічних об'єктів УСРР, СРСР і світу; у підручниках з природознавства – живої і неживої природи в УСРР і СРСР.

З'ясовано, що у читанках для початкових класів означеного періоду реалізовувався зміст комплексного методу навчання. Статті в них присвячувалися описам природи і праці людей в рідному краї і світі, історії свят, бібліографії видатних осіб. У читанках вміщувались мовні, математичні, географічні й природознавчі запитання і завдання для учнів. У 1919–1931 рр. для шкіл I ст. було створено навчальні посібники з географії і природознавства, наочні навчальні посібники (карти УСРР, атлас України, три російськомовні географічні атласи) та методичні посібники і рекомендації. Навчальні посібники з природознавства являли собою ілюстровані описи дослідів; навчальні посібники з географії склалися з карт і завдань до них. У методичних посібниках і рекомендаціях вміщувалися методичні поради щодо викладання навчальних предметів, тем і підтем за комплексним методом навчання.

У ході дослідження встановлено такі *позитивні аспекти* розвитку географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти у період шкільних освітніх експериментів і новаторства (1919–1931 рр.): 1) у школах впроваджувались нові методи навчання (комплексний, лабораторно-бригадний, метод проектів), в яких

гармонійно поєднувалася теорія з практикою; б) в основу побудови навчальних програм було покладено методичні принципи «від близького до далекого» і «від відомого до невідомого»; в) у методичних посібниках вміщувались вказівки щодо викладання за новими методами навчання; г) викладання в школах здійснювалось рідною для учнів мовою (українською). Та були й *негативні аспекти*: а) вчителі не вміли викладати за новими методами навчання; б) школи були недостатньо забезпеченими навчальною і методичною літературою. Через методичну неграмотність учителів і слабе матеріальне забезпечення шкіл застосування нових методів навчання у школах I ступеня призвело до недостатнього засвоєння учнями знань з навчальних предметів. Тому на початку 1930-х років нові методи навчання було замінено предметним викладанням.

Аналіз літератури та джерел дав підстави стверджувати, що у період становлення в УРСР радянської школи (1931–1948 рр.) на розвиток географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти впливало: 1) запровадження в школах предметного викладання. Це зумовило потребу у створенні й виданні нових навчальних планів, програм, стабільних підручників з усіх предметів; 2) встановлення чотирирічної, загальної, обов'язкової початкової освіти. До 1 класу шкіл приймали дітей 7–8 років. Виявлено, що в 1931–1948 рр. географічна складова змісту вітчизняної початкової освіти відображалась у навчальних планах і програмах з географії і природознавства для 1–4 класів, 6 стабільних підручниках з географії, 5 стабільних підручниках з природознавства, 8 читанках, 3 навчальних посібниках, 13 методичних посібниках і рекомендаціях.

Відповідно до навчальних програм цього періоду географія і природознавство як самостійні навчальні предмети викладалися в 3 і 4 класах (у програмах 1948 р. – у 4 класі). У 1, 2 (і 3) класах під час пояснювального читання, проведення екскурсій і спостережень школярі дізнавались про сезонні зміни в природі, про рослинно-тваринні угруповання лісу, поля, саду тощо. На уроках географії в 3 класі вивчався курс краєзнавства, у 4 класі – курс географії СРСР. Зміст навчальних програм з географії і природознавства для 3 і 4 класів 1931–1948 рр. повністю реалізовувався у стабільних підручниках. У підручниках з географії містилися відомості про географічні об'єкти рідного краю школярів; про холодні, помірні й жаркі країни; про СРСР (у тому числі про природні зони) та країни світу. Коротка інформація про Україну подавалася в описах природних зон СРСР. У підручниках з природознавства висвітлювались властивості об'єктів неживої природи, розкривалось господарське значення об'єктів неживої і живої природи. Зокрема, повідомлялися місця видобування тих чи інших металів в УРСР і СРСР, райони вирощування технічних, культурних і зернових рослин тощо.

Установлено, що в читанках 1931–1948 рр. розташовувалися статті географічного змісту про пори року, природу, господарство, міста УРСР і СРСР, природу в природних зонах і країнах світу та про об'єкти з фізичної географії. Географічні запитання і завдання в читанках спрямовувались на спостереження і дослідження об'єктів рідного краю та на роботу з картою.

У розділі показано, що у період становлення радянської школи було створено й видано велику кількість навчальної і методичної літератури з географії і природознавства для початкової ланки освіти: книжки для читання з географії,

вказівник літератури для шкільних бібліотек, географічні карти й атласи, серію географічних картин, географічні й природознавчі кінофільми, методичні посібники й рекомендації, книжки з окремих методичних питань, методичний збірник «Географія в школі» за редактуванням О. Діброви. У цей період почали видаватись науково-практичні журнали: «География в школе»; «Начальная школа»; «Советская педагогика». Уся ця навчальна і методична література доповнювала й розширювала зміст стабільних підручників з географії і природознавства для 3 і 4 класів 1931–1948 рр. Наочні навчальні посібники допомагали школярам засвоювати навчальний матеріал. На картах географічних атласів вміщувались плани, зображення глобуса, карти світу, частин світу, УРСР, СРСР. На картинах і в кінофільмах зображувалися географічні й природознавчі об'єкти і явища, яких не було там, де жили учні. У методичних посібниках і рекомендаціях, книжках з окремих методичних питань, статтях науково-методичних журналів й методичному збірнику «Географія в школі» розкривалися завдання, методи і форми організації процесу навчання географії і природознавства у початкових класах, наводились приклади проведення уроків, подавалась інформація щодо класифікації карт, видів екскурсій тощо.

Виявлено, що у період становлення радянської школи (1931–1948 рр.) до *позитивних аспектів* розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти відносились: 1) викладання географії і природознавства як самостійних навчальних предметів в 3 і 4 класах; 2) додержання принципу наступності в змісті навчальних програм; 3) створення програм за методичними принципами «від близького до далекого» і «від відомого до невідомого»; 4) проведення у початкових школах на уроках географії і природознавства екскурсій і спостережень; 5) повна відповідність змісту стабільних підручників змісту навчальних програм; 6) використання на уроках підручників, написаних рідною мовою учнів; 7) викладання в школах українською мовою; 8) вміщення у методичних посібниках вказівок щодо викладання за тогочасними навчальними планами і програмами; 9) видання великої кількості наочних навчальних посібників і методичних посібників й рекомендацій. До *негативних аспектів* слід віднести майже повну відсутність у навчальних програмах і підручниках інформації про Україну.

ВИСНОВКИ

Цілісний і комплексний аналіз розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти у першій половині ХХ ст. на основі архівних матеріалів та опублікованих джерел дає підстави для таких висновків:

1. Проблема розвитку географічного змісту вітчизняної початкової освіти у визначених хронологічних межах досі не була предметом комплексного дослідження. Нині є дві дисертаційні роботи: Л. Мельничук та І. Шоробури, в яких розкрито історію становлення і розвитку шкільної географічної освіти в Україні у першій половині ХХ ст., без окремого розгляду її початкової ланки. Аналіз сучасних освітніх нормативних документів підтвердив актуальність окресленої проблеми для сучасного реформування шкільної початкової освіти.

Понятійно-категоріальний апарат дослідження становлять поняття: «зміст освіти», «зміст початкової освіти», «географічна складова змісту початкової освіти». Ці поняття охоплюють знання, уміння, навички, способи навчальної діяльності

школярів та їхнє емоційно-ціннісне ставлення до світу. Їх результативними складовими є нормативні документи, навчальні плани, програми, підручники, навчальні посібники для учнів.

2. На основі аналізу педагогічної, навчальної і методичної літератури з проблеми дослідження розроблено періодизацію розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти в першій половині ХХ ст. Виділено чотири періоди: *I період* (1900–1917 рр.) – розвиток географічного змісту початкової освіти на українських землях в умовах боротьби за створення національної школи; *II період* (1917–1920 рр.) – розбудова географічної складової змісту початкової освіти в Україні в умовах становлення національної системи освіти; *III період* (1919–1931 рр.) – розвиток географічного змісту початкової освіти в УСРР в умовах шкільних освітніх експериментів й новаторства; *IV період* (1931–1948 рр.) – реформування географічної складової у змісті початкової освіти в УРСР в умовах становлення радянської школи.

3. Установлено, що у кожний виокремлений період географічна складова в змісті навчальних планів, програм, підручників, навчальних і методичних посібників для початкових шкіл мала свої особливості. У *1900–1917 рр.* у початковій ланці освіти географічна складова вивчалася на уроках двох самостійних навчальних предметів: географії і природознавства, які викладалися тільки у вищих і двокласних нижчих початкових школах. Згідно з навчальними програмами для вищих і двокласних нижчих початкових шкіл того періоду, у підручниках з географії розташовувались відомості з курсу фізичної і математичної географії, географії частин світу, Європи і Російської імперії; у підручниках з природознавства – матеріал про неживу (повітря, вода, ґрунт) і живу природу. У підручниках з географії і природознавства для початкової ланки освіти 1900–1917 рр., як і передбачалося навчальними програмами, не містилось жодної інформації з курсів краєзнавства і батьківщинознавства. Водночас автори тогочасних методичних посібників рекомендували вчителям на уроках географії і природознавства проводити краєзнавчі екскурсії. У *1917–1920 рр.* внаслідок українізації шкіл було створено й видано нові навчальні плани, програми й україномовні підручники з географії і природознавства для початкових класів. В основі їх побудови лежали методичні принципи: краєзнавчий, батьківщинознавчий, «від близького до далекого». За навчальними програмами означеного періоду на уроках географії і природознавства молодші школярі вивчали географічні й природознавчі об'єкти і явища рідного краю, України, Землі й Всесвіту. У *1919–1931 рр.* у початкових школах УСРР було впроваджено нові методи навчання (комплексний, лабораторно-бригадний, метод проектів). Відповідно до них у програмах навчальний матеріал групувався не за предметами, а за суспільствознавчими темами й практичними завданнями-проектами. У початковій ланці освіти у темах і завданнях-проектах передбачалося ознайомлення молодших школярів з природою, населенням і господарством рідного краю, району, округу, УСРР і СРСР. Опрацьовувалися теми і завдання-проекти під час екскурсій, спостережень, дослідів, трудової діяльності учнів в шкільному саду, на городі та за допомогою місцевих краєзнавчих книжок, які кожний район створював самостійно. У *1931–1948 рр.* початкові школи перейшли на предметне викладання. За навчальними

програмами того періоду географія і природознавство як самостійні навчальні предмети викладалися в 3 і 4 класах (у 1948 р. – у 4 класі). У 1 і 2 (і 3) класах географічні й природознавчі знання, уміння і навички здобувалися школярами на уроках рідної мови. Під час екскурсій здійснювалися спостереження за сезонними змінами в природі, ознайомлення з угрупованнями рослин і тварин лісу, саду тощо. У 3 і 4 класах на самостійних уроках географії і природознавства опрацьовувалися курси краєзнавства і географії СРСР, вивчалася жива і нежива природа рідного краю, УРСР і СРСР. Зміст навчальних програм означеного періоду повністю реалізовувався у стабільних підручниках з географії і природознавства для 3 і 4 класів, які доповнювалися навчальними, наочними навчальними (географічними картами і атласами, географічними і природознавчими картинами й кінофільмами) і методичними посібниками.

4. У процесі дослідження встановлено, що у першій половині ХХ ст. на географічний зміст вітчизняної початкової освіти впливали зовнішні (освітня політика урядів, розвиток системи освіти) та внутрішні передумови і чинники (зміни наукової парадигми, наявність і якість засобів навчання). У кожний виділений період вони проявлялися по-різному. Так, у 1900–1917 рр. на географічну складову змісту вітчизняної початкової освіти вплинули багатотиповість, становість, політика русифікації та інші особливості шкільної початкової освіти. Наприклад, внаслідок русифікаторської політики уряду Російської імперії в початкових класах викладання здійснювалось російською мовою, використовувалися російськомовні підручники. У 1917–1920 рр. зміни в змісті географічної складової були пов'язані з приходом до влади нових урядів. Їх освітня політика полягала в створенні національної (української), єдиної, обов'язкової, доступної, світської і трудової початкової освіти. Соціальне виховання дітей і трудовий принцип навчання, характерні для 1919–1931 рр., призвели до впровадження в цей період нових методів навчання (комплексного, лабораторно-бригадного, методу проєктів). Практика застосування цих методів засвідчила з часом їх недосконалість. Тому на початку 1930-х рр. згідно з постановами уряду СРСР нові методи було замінено предметним викладанням. Освітня політика уряду СРСР 1931–1948 рр. полягала в уніфікації освітніх систем СРСР і УРСР, встановленні загальнообов'язкової 4-річної початкової освіти, регулюванні створенням, доопрацюванням і виданням навчальних планів, програм, стабільних підручників і навчальних посібників з географії і природознавства для початкової ланки освіти.

5. Виявлено, що у сучасному реформуванні початкової ланки освіти можна застосувати такі позитивні аспекти розвитку географічної складової у змісті вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ ст.: а) у початкових класах молодші школярі здобувають географічні відомості на самостійних уроках природознавства; б) навчальна програма будується за методичними принципами «від близького до далекого» і «від відомого до невідомого», тобто в ній містяться відомості про рідний край та Україну; в) на уроках природознавства проводяться екскурсії і спостереження; г) зміст навчальної програми повністю реалізовується у підручниках; д) кожний автор та авторський колектив створюють навчально-

методичний комплект, до складу якого входять робочий зошит для учня і методичний посібник для вчителя; е) викладання в школі здійснюється рідною для учнів мовою (українською мовою – для україномовних школярів).

Майже усі ці аспекти враховано під час створення нової редакції Державного стандарту початкової загальної освіти із освітньої галузі «Природознавство», який буде впроваджено в школах України з 1 вересня 2012 р.

Таким чином, розв'язання постановлених завдань дозволило досягти мети дисертації. Однак проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ ст. На нашу думку, кожний період розвитку географічної складової змісту початкової освіти в Україні згідно із розробленою нами періодизацією може бути предметом самостійного історико-педагогічного дослідження. Подальшого вивчення потребують й такі питання: місце географічної складової у мовній, математичній та інших частинах змісту програм і підручників для початкових класів України першої половини ХХ ст.; розвиток географічної складової в змісті вітчизняної початкової освіти у другій половині ХХ ст.; зміст шкільної початкової географічної освіти в зарубіжних країнах тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Фахові наукові статті

1. Науменко С. Українські сільські школи в 1900–1917 роках: їх типи та умови функціонування / Світлана Науменко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : [наук. зб.] / М-во освіти і науки України, Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань : РВЦ «Софія», 2007. – Вип. 21. – С. 209–215.

2. Науменко С. Географічна складова змісту початкової освіти у навчальних програмах та підручниках 1900–1917 років / Світлана Науменко // Географія та основи екон. – 2007. – № 6. – С. 35–38.

3. Науменко С. Географія і природознавство у змісті навчальних планів і програм для початкових шкіл у «Проекті єдиної школи на Україні» / Світлана Науменко // Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка. – Тернопіль, 2008. – № 6. – С. 34–38.

4. Науменко С. О. Географічний зміст підручників для початкових класів у період побудови української радянської системи освіти (1921–1930 роки) / С. О. Науменко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 522–532.

5. Науменко С. Географічний зміст у навчальних планах і програмах 1900–1917 р. для початкової школи / Світлана Науменко // Почат. шк. – 2008. – № 5. – С. 51–54.

6. Науменко С. О. Географічний зміст стабільних підручників для початкових шкіл УРСР 1931–1950 рр. / С. О. Науменко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 629–635.

Наукові статті

7. Науменко С. О. Географічна складова змісту початкової освіти у навчальних програмах першої половини ХХ століття / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: технології навчання : [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2007. – С. 195–200.

8. Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі : [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

9. Науменко С. О. Краєзнавство в початкових школах України в 1900–1917 рр. / Науменко С. О. // Географія в інформаційному суспільстві : [зб. наук. пр.] : [у 4 т.] / Укр. геогр. тов-во. – К. : Обрії, 2008. – Т. IV. – С. 339–341.

10. Науменко С. Географічна складова у навчальних програмах з географії і природознавства для початкових класів України у 1931–1950 роках / Світлана Науменко // Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / МОН України, АПН України, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця : ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, 2009. – С. 143–152.

Тези доповідей у збірниках наукових конференцій

11. Науменко С. О. Географічна складова у змісті навчальних планів і програм вітчизняної початкової школи (1900–1917 рр.) / С. О. Науменко // Анот. результати наук.-дослід. роботи Ін-ту педагогіки АПН України за 2006 рік / [Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки]. – К. : Пед. думка, 2007. – С. 190–191.

12. Науменко С. О. Географічна складова змісту вітчизняної початкової освіти у період 1917–1920 років / С. О. Науменко // Анот. результати наук.-дослід. роботи Ін-ту педагогіки за 2007 рік / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К. : Пед. думка, 2008. – С. 298–300.

13. Науменко С. О. Географічна складова у змісті вітчизняної початкової освіти у 1931–1950 роках / С. О. Науменко // Анот. результати наук.-дослід. роботи Ін-ту педагогіки за 2008 рік / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К. : Пед. думка, 2009. – С. 392–393.

14. Науменко С. О. Періодизація розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти у першій половині ХХ століття / С. О. Науменко // Анот. результати наук.-дослід. роботи Ін-ту педагогіки за 2009 рік / Нац. Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К. : Пед. думка, 2010. – С. 268–269.

15. Науменко С. О. Географічна складова у змісті вітчизняної початкової освіти у 1920–1931 роках / Науменко С. О. // Географія та екологія: наука і освіта : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Географія та екологія: наука і освіта», (Умань, 15–16 квіт. 2010 р.) / М-во освіти і науки України, Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань : Видавець «Сочінський», 2010. – С. 191–193.

16. Науменко С. О. Передумови і чинники розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти у першій половині ХХ ст. / С. О. Науменко // Анот. результати наук.-дослід. роботи Ін-ту педагогіки за 2010 рік / Нац. Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К. : Пед. думка, 2011. – С. 109–110.

АНОТАЦІЇ

Науменко С. О. Географічна складова у змісті вітчизняної початкової освіти (перша половина ХХ століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2011.

У дисертації здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз розвитку географічної складової у змісті вітчизняної початкової освіти в першій половині ХХ ст. Проаналізовано зміст навчальних планів, програм, підручників, навчальних і методичних посібників з географії і природознавства для початкової ланки освіти 1900–1948 рр. та історико-педагогічні праці. Виділено чотири періоди розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти в першій половині ХХ ст.: I період (1900–1917 рр.) – розвиток географічного змісту початкової освіти на українських землях в умовах боротьби за створення національної школи; II період (1917–1920 рр.) – розбудова географічної складової змісту початкової освіти в Україні в умовах становлення національної системи освіти; III період (1919–1931 рр.) – розвиток географічного змісту початкової освіти в УСРР в умовах шкільних освітніх експериментів й новаторства; IV період (1931–1948 рр.) – реформування географічної складової у змісті початкової освіти в УРСР в умовах становлення радянської школи. Визначено чинники, які впливали на географічний зміст початкової освіти в кожному виділеній період. Виявлено напрями застосування позитивних аспектів розвитку географічної складової у змісті вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ ст. для сучасного реформування початкової ланки освіти.

Ключові слова: географічна складова, зміст початкової освіти, географічний зміст, зміст навчальних планів, програм, підручників, навчальних і методичних посібників, шкільна початкова географічна освіта.

Науменко С. А. Географическая составляющая в содержании отечественного начального образования (первая половина XX столетия). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Институт педагогики НАПН Украины, Киев, 2011.

В диссертации осуществлен комплексный историко-педагогический анализ развития географической составляющей в содержании начального образования в Украине в первой половине XX столетия. Проанализировано содержание учебных планов, программ, учебников, учебных и методических пособий по географии и природоведению для начального звена образования Украины в 1900–1948 гг.

Доказано, что в первой половине XX столетия на содержание географической составляющей отечественного начального образования влияли внешние (образовательная политика власти, развитие системы образования) и внутренние факторы в стране (смена научной парадигмы, наличие и качество средств обучения). В разные временные промежутки внешние и внутренние факторы проявлялись по-разному. Эта особенность позволила выделить четыре периода развития

географической составляющей в содержании отечественного начального образования:

I период (1900–1917 гг.) – развитие географического содержания начального образования на украинских землях в условиях борьбы за создание национальной школы;

II период (1917–1920 гг.) – реформирование географической составляющей содержания начального образования в Украине в условиях становления национальной системы образования;

III период (1919–1931 гг.) – развитие географического содержания образования в УССР в условиях школьных образовательных экспериментов и новаторства;

IV период (1931–1948 гг.) – реформирование географической составляющей в содержании начального образования в УССР в условиях становления советской школы.

В 1900–1917 гг. на географическую составляющую содержания отечественного начального образования повлияли русификация, классовость, многотипность и другие особенности школьного начального образования. В этот период в начальных школах на украинских землях изучались почти все курсы школьной географии (физическая и математическая география, география частей света, Европы и Российской империи), но не курсы краеведения и родиноведения. Преподавание в начальных школах осуществлялось на русском языке, использовались русскоязычные учебники, в которых не давалась информация о географических объектах Украины.

В 1917–1920 гг. школьная образовательная политика Центральной Рады, гетмана П. Скоропадского, Директории была ориентирована на создание в Украине единой, национальной, образовательной, деятельной школы. В данный период начальные школы переходили на украинский язык обучения. Для них были созданы новые учебные планы, программы, учебники по географии и природоведению для начального звена образования. В основу создания этой литературы были положены краеведческий и родиноведческий методические принципы. В начальной школе на самостоятельных уроках географии изучались курсы родиноведения и география Украины.

В 1919–1931 гг. с приходом к власти советского правительства школьная система обучения в УССР была ориентирована на трудовой принцип обучения и обеспечение социального воспитания детей. В этот период школы перешли на новые методы обучения (комплексный, лабораторно-бригадный, метод проектов). Согласно им география и природоведение как учебные предметы потеряли свою самостоятельность и стали составляющей комплексных тем и заданий-проектов. В начальном звене обучения темы и задания-проекты изучались во время экскурсий, самостоятельных работ учеников на огороде, в саду. При этом учебники заменялись краеведческими книгами, которые создавались самостоятельно каждым районом.

В 1931–1948 гг. благодаря постановлениям советского правительства в школах УССР обучались с помощью предметного обучения. В соответствии с учебными планами и программами данного периода в 1 и во 2 классах на уроках родного языка учащиеся знакомились с растениями и животными в лесу, саду, а также с сезонными изменениями в природе. В 3 и 4 классах на самостоятельных уроках географии и природоведения они изучали курсы краеведения и географии СССР, познавали

живую и неживую природу родной местности, УССР и СССР. Программы реализовались в стабильных учебниках.

Основные результаты, положения и выводы исследования могут быть использованы в процессе преподавания педагогики, истории педагогики, а также учеными и учителями при разработке и доработке Государственного стандарта и учебной литературы с образовательной отрасли «Природоведение».

Ключевые слова: географическая составляющая, содержание начального образования, географическое содержание, содержание учебных планов, программ, учебников, учебных и методических пособий, школьное начальное географическое образование.

Naumenko S. A. The Geographical constituent in the content of domestic primary education (first half of XX century). – Manuscript.

The dissertation for the candidate degree of pedagogical sciences in specialty 13.00.01 – The General Pedagogy and the History of Pedagogy. – Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2011.

In this dissertation was accomplished the complex historical and pedagogical analysis research as to development of geographical constituent in the content of domestic primary education in the first part of XX century. The content of educational plans, programs, and textbooks, educational and methodical manuals of geographical and natural history for primary chain of education in 1900–1948 was analyzed as well pedagogical history works. The four periods were outlined in developing of the geographical constituent of domestic primary education content in the first part of XX century: I period (1900–1917) – developing of the geographical content in primary education on Ukrainian lands in the conditions of struggling for creation of national school; II period (1917–1920) – building of the geographical constituent in the content of domestic primary education in Ukraine in the conditions of establishing of the national system of education; III period (1919–1931) – developing of the geographical content of primary education in Ukrainian Socialistic Soviet Republic under conditions of school educational experiments and innovations; IV period (1931–1948) – reformation of the geographical constituent in the content of primary education in Ukrainian Soviet Socialistic Republic under conditions of establishing of Soviet school. The factors which had influence on geographical content of primary education were pointed out in each outlined period. The directions of applying of the positive aspects of the geographical constituent development in the content of the national primary education in the first half of the twentieth century for the modern reform of primary-level education were determined.

Key words: the Geographical constituent, the content of primary education, geographical content, the content of educational plans, program, text-books, educational and methodical manuals, the school primary geographical education.